

Προοδευτισμός και Συντηρητισμός μια βιτγκενσταϊκή θεώρηση¹

I

Όταν κανείς ακούει για διαπάλη μεταξύ προοδευτικών και συντηρητικών πολιτικών παρατάξεων, δικαιολογημένα υποθέτει ότι η σύγκρουση των παρατάξεων οφείλεται στη διάσταση των ιδεολογιών στις οποίες προσυπογράφουν. Αλλά ενώ τα προοδευτικά κόμματα δεν έχουν πάψει στιγμή να προβάλλουν με όλο και λαμπρότερα χρώματα την προοδευτική τους ιδεολογία και να μας καλούν να προσυπογράψουμε τις αρχές της, δε θυμάμαι κανένα συντηρητικό κόμμα να διατράνωσε ποτέ τα πλεονεκτήματα της συντηρητικής ιδεολογίας ή να μας κάλεσε να ενισχύσουμε τις γραμμές του με δικαιολογητικό τη *συντηρητικότητά* του.

Το σκηνικό είναι περίπου το εξής: Οι προοδευτικοί κατηγορούν τους λεγόμενους συντηρητικούς ότι είναι συντηρητικοί ή – στην καλύτερη περίπτωση – ότι δεν είναι αρκετά προοδευτικοί, και εκείνοι με τη σειρά τους το αρνούνται, προθυμοποιούμενοι αμέσως να αποδείξουν την *προοδευτικότητά* τους.

Μ' άλλα λόγια το θέμα δεν είναι η επιλογή της προοδευτικής έναντι της συντηρητικής ιδεολογίας ή αντιστρόφως, αλλά η επιλογή της παράταξης εκείνης που υπόσχεται μεγαλύτερη προσήλωση στις αρχές του προοδευτισμού.

Στην εποχή μας μια είναι η κυρίαρχη ιδεολογία: ο προοδευτισμός. Και η δήθεν αντιπαράθεσή του με το συντηρητισμό μοιάζει περισσότερο με τελετουργική αναπαράσταση κάποιου αρχαίου συμβάντος, παρά με βιούμενη πραγματικότητα. Θα ήθελα να υποστηρίξω πως ένα μεγάλο μέρος του ζόφου που καλύπτει τη ζωή του συγχρόνου ανθρώπου οφείλεται στην αβασάνιστη πρόσδεσή του στην προοδευτική ιδεολογία. Δε χωρεί αμφιβολία πως αυτή η ιδεολογία τον βοήθησε να διώξει το σκοτάδι που είχαν δημιουργήσει οι προκάτοχοί της. Είναι όμως απολύτως σαφές – τουλάχιστο σε μένα – ότι τον έριξε σε μια καινούργια μορφή σκοταδισμού. Δεν ευελπιστώ ούτε επιθυμώ να αποκαταστήσω την εκπεσούσα συντηρητική ιδεολογία στο βάθρο της. Πιστεύω απλώς ότι η ήττα της συνδέεται με την εξαφάνιση ορισμένων *νοητικών τάσεων*, η αναβίωση των οποίων θα έχει θετικά αποτελέσματα στην καταπολέμηση του σύγχρονου σκοταδισμού. Δεν προ-

* Ο Κωστής Κωβαίος είναι Αρχιτέκτονας και Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

σπαθώ να κλονίσω την πίστη στην πρόοδο, για να την υποκαταστήσω με κάποιαν άλλη. Δε σκοπεύω, μ' άλλα λόγια, να επαναλάβω το σφάλμα που διέπραξε ο προοδευτισμός, όταν απλώς μετέφερε την τυφλή πίστη από τα θρησκευτικά και τα μεταφυσικά δόγματα στην έννοια της προόδου.

Ο κλονισμός της πίστης εν γένει σε ιδεολογίες και δόγματα είναι για τη δική μας θεώρηση αυτοσκοπός και όχι προβαθμίδα στην ανακήρυξη κάποιου νέου πνευματικού δυνάστη. Αλλά ένας καλός τρόπος για να κλονίσεις την πίστη σ' ένα πράγμα είναι το να δημιουργήσεις τις προϋποθέσεις για την πίστη σε κάποιο άλλο που το αντικρούει.

II

Κάποιος που προσπαθεί να προβάλλει τα πλεονεκτήματα μιας συντηρητικής θεώρησης του κόσμου, χρειάζεται μιαν εισαγωγή σαν κι αυτή, για να καταστήσει σαφές ότι δε σκοπεύει να υπερθεματίσει υπέρ πολιτικών παρατάξεων που είθισται να ονομάζονται συντηρητικές, αλλά υπέρ μιας ιδεολογίας που σήμερα πια δεν εκφράζεται από καμία πολιτική παράταξη και από καμία κοινωνική ομάδα.

Η ιδεολογία αυτή, κατά τον Michael Oakeshott, το γνωστό Άγγλο θεωρητικό του συντηρητισμού συνίσταται:

«στο να χρησιμοποιείς και να χαιρέσαι αυτό που υπάρχει, αντί να επιθυμείς ή ν' αναζητείς κάτι διαφορετικό. Στο ν' απολαμβάνεις αυτό που είναι παρόν, αντί για κείνο που υπήρξε ή που θα μπορούσε να υπάρξει...»²

Όπως κάθε ιδεολογία, ο συντηρητισμός αποτελεί άρση στη θεωρητική σφαίρα ορισμένων πρωτογενών νοητικών ροπών. Ας δούμε πώς περιγράφει αυτές τις ροπές ο Gerd-Klaus Kaltenbrunner, απηχώντας ασφαλώς τις απόψεις του Karl Mannheim:

«Ο συντηρητικός άνθρωπος είναι αφοσιωμένος σε ό,τι του είναι οικείο και δύσπιστος απέναντι σε κάθε λογής καινοτομία. Κρατιέται από αυτό που ισχύει, από αυτό που είναι δοκιμασμένο και ελεγμένο. Έχει μια σαφή προτίμηση για τις εμπειρίες της ζωής σε αντίθεση με τις κατασκευές της διάνοιας και καταφάσκει ενστικτωδώς στο ανθεκτικό, στο σταθερό, στο παραδοσιακό. Είναι σκεπτικιστής απέναντι σε κάθε μορφής ριζοσπαστισμούς, ουτοπίες και υποσχέσεις για το μέλλον. Πάντοτε ξεκινάει απ' το συγκεκριμένο...»³

Σαν ιδεολογία ο συντηρητισμός είναι κυρίως φαινόμενο των δύο προηγουμένων αιώνων⁴. Σα νοητική τάση ωστόσο είναι φαινόμενο κάθε εποχής και θα

πρέπει να είναι οικείος στον καθένα μας. Είναι εκείνη η τάση που μας οδηγεί στη συντήρηση των παλαιών κτισμάτων και οικισμών, στη διατήρηση της μορφολογίας της γλώσσας μας, στη διατήρηση των θρησκευτικών και λαϊκών μας εθίμων κ.λπ.

Είναι προφανές πως η διάθεση να συντηρήσεις ένα αντικείμενο ή να υπεραιμυθθείς ενός θεσμού είναι άμεση απόρροια της *απόλαυσης* που αντλείς από αυτό και της *σημασίας* που έχει για τη ζωή σου. Ποιος θα ήθελε να διατηρήσει μιαν ενοχλητική κατάσταση πραγμάτων; Γι' αυτό σε κάθε εποχή συντηρητικές τάσεις αναπτύσσονται κατά κανόνα στα μέλη της κοινωνίας που ωφελούνται από τα κοινωνικά θέσμιμα, ενώ τάσεις απαλλαγής από αυτά αναπτύσσονται στα αναξιοπαθόντα μέλη της.

Σε κάθε υγιές άτομο οι δύο αυτές τάσεις συνυπάρχουν αρμονικά. Όταν όμως οι κοινωνικές συνθήκες δε χαρακτηρίζονται από αρμονία, κάποια απ' αυτές θα αναπτυχθεί μονόπλευρα, ανάλογα με την κοινωνική θέση του ατόμου. Στα αναξιοπαθόντα μέλη θα αναπτυχθούν ροπές απαλλαγής από την κατεστημένη τάξη πραγμάτων και μια επαναστατική διάθεση ανάλογη της καταπιεστικότητας της κρατούσας κατάστασης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα θα αναπτυχθεί η περιφρόνηση για το παραδοσιακό και η ανάγκη αντικατάστασής του με κάτι νέο που θα άρει τα κακώς κείμενα. Ταυτόχρονα όμως, ο επαναστατικός ζήλος και η απειλή ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης θα αναπτύξει στα ευημερούντα μέλη την αντίροπη τάση της συντήρησης, που σε πολλές περιπτώσεις θα φθάσει στην υπερβολή της *αντίδρασης*.

Ένα τέτοιο κλίμα μας περιγράφει ο Otto Neurath στο περίφημο προοδευτικό μανιφέστο του Κύκλου της Βιέννης *Wissenschaftliche Weltanschauung (Επιστημονική κοσμοαντίληψη)*, που συνέταξε σε συνεργασία με τον Rudolf Carnap και τον Hans Hahn και δημοσίευσε τον Αύγουστο του 1929:

«... η μία ομάδα προσκολλάται σε οτιδήποτε κοινωνικά παρωχημένο, συχνά μάλιστα υιοθετώντας παραδοσιακές, και από καιρό ξεπερασμένες, μεταφυσικές και θεολογικές τάσεις. Η άλλη ομάδα είναι αφιερωμένη στο πνεύμα των συγχρόνων καιρών, ειδικά μάλιστα στην κεντρική Ευρώπη απορρίπτει τέτοιου είδους τάσεις στηριζόμενη στο έδαφος των εμπειρικών επιστημών. Η εξέλιξη αυτή είναι άμεσα συντηρημένη με την εξέλιξη των συγχρόνων παραγωγικών διαδικασιών, που όσο περισσότερο εκμηχανοποιούνται, τόσο λιγότερο χώρο αφήνουν για μεταφυσικές ιδέες. Συνδέεται ακόμη με την απογοήτευση μεγάλων ανθρωπίνων μαζών από τη στάση όλων εκείνων που κηρύσσουν παραδοσιακά μεταφυσικά και θεολογικά δόγματα. Γι' αυτό λοιπόν, σε πολλές χώρες, οι μάζες απορρίπτουν τα δόγματα αυτά πιο ενσυνείδητα από ποτέ άλλοτε και, σε συνδυασμό με τη σοσιαλιστική τους αφετηρία, ρέπουν προς μια προσγειωμένη, εμπειριοκρατική άποψη. Σε προηγούμενους καιρούς, ο υλισμός ήταν εκείνο που εξέφραζε την άποψη αυτή. Έκτοτε όμως η σύγχρονη εμπειριοκρατία εξελίχθηκε από τις διάφο-

ρες ανεπαρκείς μορφές αποκτώντας την υγιή της μορφή στην επιστημονική κοσμοαντίληψη...».

«Οι εκπρόσωποι της επιστημονικής κοσμοαντίληψης στέκουν αποφασιστικά στο έδαφος της απλής ανθρώπινης εμπειρίας. Με εμπιστοσύνη αφιερώνονται στο έργο της εκκαθάρισης του δρόμου από τα μεταφυσικά και θεολογικά συντρίμια χιλιετιών...».

Η διακήρυξη της καινούργιας ιδεολογίας δεν παρέμεινε φυσικά μόνο στις σελίδες αυτού του μικρού μανιφέστου. Ο Neurath δεν έχανε ευκαιρία να τη διατυμπανίζει με ιεραποστολική φλόγα μέσα από βιβλιοπαρουσιάσεις οπαδών του προοδευτικού κινήματος. Γράφει λ.χ. στη βιβλιοπαρουσίαση του *Der Logische Aufbau der Welt (Η λογική δόμηση του κόσμου)* του Rudolf Carnap:

«Σε λίγες μόνο χώρες υπάρχουν φιλόσοφοι, οι οποίοι, εξοπλισμένοι με τα εργαλεία της σύγχρονης έρευνας, αγωνίζονται για μια ακριβή θεώρηση του κόσμου, που με δύναμη κι αποφασιστικότητα προχώρησε προς την εκλεκτή σφαίρα του μαρξισμού!»⁵

Τα αποσπάσματα αυτά μας δίνουν νομίζω με αρκετή ενάργεια τον ιδεολογικό καμβά του προοδευτισμού. Μας δίνουν ακόμη μια εικόνα των οσμωτικών δυνάμεων που επέτρεψαν σε έννοιες αρχικά απομακρυσμένες να παρεισφρήσουν η μια στην επικράτεια της άλλης. Η έννοια-κλειδί είναι φυσικά η πρόοδος, αλλά μια πρόοδος αποκλειστικώς συντηρημένη με την *εξέλιξη της επιστήμης*. Ο εκμηχανισμός των δυνάμεων παραγωγής έφερε στο προσκήνιο τον τεχνολόγο επιστήμονα, και πιο συγκεκριμένα το μηχανικό. Οι προοδευτικοί της εποχής του Neurath είχαν κατ' αρχάς τον *κατασκευαστή* επιστήμονα προ οφθαλμών και, όταν μιλούσαν για πρόοδο, είχαν κατά νου κυρίως την *εξέλιξη της μηχανής*. Αλλά από κει ήταν εύκολη η μετάβαση στην επιστημονική πρόοδο εν γένει και συνεπώς στην κλήση ολόκληρου του επιστημονικού δυναμικού υπό τα όπλα. Οι παραγωγικές διαδικασίες μας οδήγησαν στο σοσιαλισμό, ο σοσιαλισμός στο μαρξισμό κι ο μαρξισμός στον υλισμό, ο υλισμός διασυνδέθηκε με την άμεση εμπειρία και συνεπώς με την εμπειριοκρατία, η οποία, εξοπλισμένη με τα εργαλεία των ακριβών επιστημών, επέπρωτο να φέρει το φως στα σκοτάδια του μεταφυσικού και θρησκευτικού δογματισμού. Έτσι φτάσαμε στο σημερινό τρίπτυχο «πρόοδος, επιστήμη, μαρξισμός» που συνιστά, θα μπορούσαμε να πούμε, τον πυρήνα της προοδευτικής ιδεολογίας.

Η σύνδεση της προόδου και της επιστήμης με το μαρξισμό αποτελεί σίγουρα κόκκινο πανί για τους εκπροσώπους των συντηρητικών πολιτικών παρατάξεων. Και η γραμμή αμύνης τους έγκειται στο ν' αποδείξουν ότι το πολύτιμο έβλημα της επιστημονικής προόδου, δεν μπορεί να μονοπωλείται από τα σοσια-

λιστικών αποχρώσεων κόμματα, αλλά οφείλει να κοσμίει και το δικό τους λάβαρο, αν όχι μονάχα αυτό.

Αν οι συντηρητικές παρατάξεις διεκδικούν την πρόοδο ως έβλημά τους, τότε μόνο κατ' όνομα είναι συντηρητικές και η ιδεολογία που υπηρετούν είναι, όπως είπαμε παραπάνω, σαφώς η προοδευτική. Οπότε η αντίθεσή τους προς τις προοδευτικές παρατάξεις δεν είναι ιδεολογικής φύσεως. Αν όμως εννοούν να διατηρούν τον τίτλο των συντηρητικών, τότε πάσχουν απλώς από εννοιολογική σύγχυση, και δικαίως τους προσάπτεται η γνωστή κατηγορία ότι στερούνται οιασδήποτε ιδεολογίας. Διότι είναι τουλάχιστον παράλογο η έννοια του συντηρητισμού να συνδέεται με εκείνη της προόδου.

III

Αν μια ιδεολογία χρησιμεύει στην υποστήριξη μιας επαναστατικής κινητοποίησης, αυτό απλώς την καθιστά απαραίτητη για τη συγκεκριμένη επαναστατική πράξη, όχι όμως και φυσιολογική στάση απέναντι στη ζωή. Ο επαναστάτης δικαιολογείται να είναι φορέας μιας παραμορφωμένης κοσμοαντίληψης, μόνο στο μέτρο και στο χρονικό διάστημα που είναι ένα άτομο πάσχον, αγωνιζόμενο ν' απαλλαγεί από το αίτιο του πάθους του. Από τη στιγμή, όμως που η επανάσταση έχει λήξει, με το να διατηρεί την προεπαναστατική του τάση για απαλλαγή από το κατεστημένο βλέπει το ίδιο το αποτέλεσμα της επαναστατικής του πράξης. Η ιδέα της συνεχούς επανάστασης είναι κατανοητή μόνο στο μέτρο που σημαίνει τη συνεχή επαγρύπνηση, έτσι ώστε τα παθολογικά μορφώματα κάθε νέας κατάστασης να αποκόπτονται πριν οι καταστροφικές τους συνέπειες εξαπλωθούν. Πράγμα που όμως σημαίνει ότι υπάρχουν περιόδοι όπου το επίτευγμα της επανάστασης πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο και δοκιμασία. Και μια και η δοκιμασία μεγάλων κοινωνικών ανασχηματισμών δεν είναι κάτι που επιτυγχάνεται από τη μια μέρα στην άλλη, είναι επόμενο πως οι τάσεις απαλλαγής από το κατεστημένο πρέπει γι' αυτό το διάστημα να δώσουν τη θέση τους στις τάσεις για περιφρούρηση του κατακτημένου.

Να γιατί η αέναη υποστήριξη επαναστατικών ιδεωδών συνιστά παθολογική εκδήλωση. Η επανάσταση γίνεται αυτοσκοπός και όχι μέσον για την απαλλαγή από ένα κακό κατεστημένο. Είναι προφανές ότι μέσα από μια τέτοια ιδεολογία, η δημιουργικότητα κλονίζεται συθέμελα. Τι είδους προγραμματισμός μπορεί να επιτευχθεί, όταν τα πάντα κινδυνεύουν να ανατραπούν, πριν ακόμη αποδειχθεί κατά πόσον είναι αποδοτικά ή όχι. Πού θα βρουν χρόνο οι δυνάμεις παραγωγής να παραγάγουν κάτι, όταν οι σχέσεις τους συνεχώς αναπροσαρμόζονται. Αλλά οι ολέθριες επιπτώσεις είναι στον πολιτισμικό τομέα. Διότι αυτό που αποκαλούμε πολιτισμό μιας περιόδου δεν είναι άλλο από το απόσταγμα μακρόχρονων μόχθων και γνώσης σε επιμέρους τομείς. Είναι η δημιουργία μορφών ζωής που α-

ποτελούν κομμάτι της παιδείας μας, που συνθέτουν τη φυσιογνωμία μας ως πολιτισμένων ατόμων.

Κι εδώ θα ήθελα να σταθώ. Γιατί όταν αναφερόμουν στο ζόφο της εποχής μας, είχα κατά νου κυρίως τον πολιτισμικό υποβιβασμό που η άκριτη προσκόλληση στην πρόοδο συνεπάγεται: Η πρόοδος της επιστήμης οδηγεί τον άνθρωπο σε μια ανανέωση του εξωτερικού περιγύρου του, αλλά καταδικάζει σε στασιμότητα την αντίληψή του για τον κόσμο που ζει και τον αναισθητοποιεί απέναντι στα ίδια του τα επιτεύγματα. Με χαρακτηριστική ελαφρότητα παραδίδει στο πυρ αξιακά συστήματα, στα οποία στηρίχτηκαν τα λαμπρότερα κομμάτια του πολιτισμού του. Καθώς έχει εστραμμένη την προσοχή του στην αναζήτηση του νέου, χάνει την επαφή του με το παρελθόν και η ιστορική του ταυτότητα ξεθωριάζει. Γίνεται ένα ρηχό πλάσμα που δεν είναι πια σε θέση να ζυγίσει τη σημασία των νέων του επιτευγμάτων, επειδή δεν έχει καλή γνώση των παλιών. Χλευάζει κάθε τι που δε φέρει τη σφραγίδα της προόδου, λες και δεν ανήκει στη δική του ιστορία. Αισιοδοξεί για το μέλλον, διότι είναι εντελώς τυφλός απέναντι στις συνέπειες των αλληπαλλήλων αλλαγών που επιφέρει. Ποτέ του δεν επεξεργάζεται αρκετά τα μοντέλα που προτείνει, γιατί προτιμάει αντί να εντοπίζει τα προβλήματά τους, να τα αντικαθιστά με άλλα.⁶ Μ' αυτόν τον τρόπο δεν αναπτύσσει αρκετά την ερευνητική του ματιά και χάνει την ευκαιρία να διδαχθεί από τα λάθη του.

Ο κατάλογος των αρνητικών σημείων μιας ιδεολογίας στηριγμένης στην έννοια της προόδου θα μπορούσε να είναι εξαιρετικά μακροσκελής. Αλλά, όπως τόνησα στην αρχή, η προβολή των αρνητικών πλευρών της προοδευτικής ιδεολογίας και των θετικών πλευρών της συντηρητικής δεν έχει σαν απώτερο σκοπό την απόρριψη της πρώτης και την αποδοχή της δεύτερης. Σκοπός μου ήταν να δείξω πως, αν βάλουμε κατά μέρος τις ιδεολογίες, που τείνουν να άρουν σε επίπεδο γενικών αρχών τις διάφορες επιμέρους νοητικές τάσεις των ανθρώπων (παραμορφώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το αρχικό τους περιεχόμενο), και αντίθετα εστιαστούμε στις ίδιες τις νοητικές τάσεις, θα μπορούσαμε, απαλλαγμένοι απ' την αρπάγη των μεταφυσικών μοντέλων, να δούμε τα υγιή στοιχεία που κάθε μια απ' αυτές διαθέτει. Κι όταν μας γίνει συνείδηση πως και οι δύο ροπές οφείλουν να είναι παρούσες σε ένα υγιές κοσμοείδωλο, θα αρχίσουμε να δυσπιστούμε προς τις ιδεολογίες που προσπαθούν να καταστρέψουν αυτή την ισορροπία. Το αποτέλεσμα θα είναι η ολοσχερής απαλλαγή από αυτές και η απόκτηση της φιλοσοφικής ματιάς που αρνείται τη στρέβλωση της πραγματικότητας μέσα από προκρούστεια ενοποιητικά σχήματα. Γιατί, όπως δίδασκε ο Wittgenstein, «ο φιλόσοφος δεν είναι πολύτιμος καμιάς κοινότητας ιδεών. Αυτό ακριβώς είναι που τον κάνει φιλόσοφο»⁷.

Απουσία ιδεολογίας δε σημαίνει επ' ουδενί απουσία περίσκεψης ή κοινωνική και πολιτική αδράνεια. Θα ήταν ανόητο να υποστηρίξει κανείς πως τα συγκεκριμένα βιοτικά προβλήματα μπορούν να επιλυθούν μέσα από μια εννοιολο-

γική αναδιευθέτηση του τύπου «πάψετε να βλέπετε τον κόσμο μέσα απ' τις διόπτρες των ιδεολογιών». Όταν όμως καταπιανόμαστε μ' ένα συγκεκριμένο βιοτικό πρόβλημα τείνουμε κατά κανόνα να το παραρτούμε σ' ένα πολύ γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο της λειτουργίας της κοινωνίας βλέποντάς το πάντοτε σαν σύμπτωμα κάποιας γενικότερης ανισορροπίας. Και εκεί βρίσκεται η ρίζα μιας ολόκληρης ιδεολογίας. Δεν παραβλέπω το ότι πολλές φορές ένα πρόβλημα που ανακύπτει έχει τις ρίζες του κάπου αλλού. Ούτε αντιτεινώ στο ότι η τοπική επέμβαση δεν εξασφαλίζει την ολοσχερή απαλοιφή του. Η εκ θεμελίων καταστροφή του προβλήματος εξασφαλίζει πράγματι ότι το πρόβλημα δε θα προέλθει από τη συγκεκριμένη πηγή. Αλλά (α) το ότι ένα πρόβλημα βλέπουμε να προέρχεται από μίαν ορισμένη πηγή αποκλείει το ενδεχόμενο να μπορεί να προέλθει και από άλλη; Και (β) η πηγή του συγκεκριμένου προβλήματος ήταν άραγε μονάχα πηγή προβλημάτων ή μήπως αποτελούσε προϋπόθεση και μιας πλειάδας θετικών στοιχείων, οι πιθανές ευεργετικές συνέπειες των οποίων εξαφανίστηκαν μαζί με την καταστροφή της πηγής;

Η επίλυση ενός βιοτικού προβλήματος επιτυγχάνεται με την ανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών. Και η ορθή του επίλυση ασφαλώς προϋποθέτει τη γνώση των γενικότερων πλαισίων μέσα στα οποία αναπτύχθηκε. Δεν πρέπει όμως αυτά τα πλαίσια να αποκτούν μια τέτοια γενικότητα, έτσι ώστε το πρόβλημα να μετατρέπεται από βιοτικό (δηλαδή πραγματικό) σε φιλοσοφικό (δηλαδή ψευδοπρόβλημα)⁸. Και η μελέτη του δε θα πρέπει να γίνεται με αποκλειστικό γνώμονα την επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος, αλλά θα πρέπει να ελέγχεται τρόπον τινά η «οικολογική ισορροπία» του συστήματος, η οποία με την κατάργηση ενός κρίσιμου τελεστή μπορεί να κλονιστεί σοβαρά. Η εννοιολογική αναδιευθέτηση δεν αποσκοπεί στην καταστολή της δράσης, απλώς βοηθάει στην ανάληψή της, εκτός παραμορφωτικών πλαισίων.

1. Οι ιδέες που ακολουθούν έρχονται σε αντίθεση με τις πρώιμες αντιλήψεις για τη φιλοσοφία του Wittgenstein των Ernest Gellner (*Words and Things. A Critical Account of Linguistic Philosophy and a Study in Ideology*, Victor Gollanz, London 1959) και Herbert Marcuse (*One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul, 1964), καθώς επίσης και με τη γνωστή πρόσφατη προσέγγιση του J. C. Nyiri ("Wittgenstein's New Traditionalism", *Essays on Wittgenstein in Honour of G. H. von Wright* (Acta Philosophica Fennica, 28/1-2 (1976), 501-512, "Wittgenstein's Later Work in Relation to Conservatism", Brian McGuinness (ed) *Wittgenstein and His Times*, Blackwell, Oxford 1982, 44-68 και "Ludwig Wittgenstein as a Conservative Philosopher", *Continuity: A Journal of History* 8 (1984) 1-23), που υποστηρίζουν την άποψη ότι ο Wittgenstein προσυπογράφει τις αρχές του συντηρητισμού. Η επίθεση του Wittgenstein κατά της προοδευτικής ιδεολογίας αποτελεί επίθεση κατά μιας υφισταμένης στρεβλής αντίληψης. Από εκεί δεν προκύπτει ότι ο συντηρητισμός αποτελεί τη δική του πρόταση. Κάτι τέτοιο θα συνιστούσε κατάφαση παραβίαση των γενικών αρχών της φιλοσοφίας του. Η σωστή διατύπωση της σχέσης του Wittgenstein με το συντηρητισμό

περιέχεται κατά την προσωπική μου γνώμη στην απάντηση του Joachim Schulte προς τον Nyíri "Wittgenstein and Conservatism" *Ratio* 25 (1983), 69-80, και στην εξαιρετη προέκταση αυτής της απάντησης από τον K. Jones στο άρθρο του "Is Wittgenstein a Conservative Philosopher?" (*Philosophical Investigations* 9/4 (1986) 274-287).

2. *Rationalism in Politics*, London 1962, 115. Δες επίσης τη διατύπωση των ουσιωδών χαρακτήρων του συντηρητισμού από τον Klaus Epstein στο βιβλίο του *The Genesis of German Conservatism*, Princeton University Press, Princeton N. E. 1966.

3. "Der schwierige Konservatismus" απ' το ανθολόγιο του ίδιου *Rekonstruktion des Konservatismus*, Rombach, Freiburg 1972, 35). Πρβλ. με το κλασικό δοκίμιο του Karl Mannheim "Das Konservative Denken" *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 57 (1927).

4. Βλ. Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France 1790* και Benjamin Disraeli, *Alroy 1833* και *Coningsby, or the New Generation 1844*. Βλ. επίσης Lewis Feuer, *Ideology and the Ideologists*, Blackwell, Oxford 1975, 90-5 και C. W. Parkin, "Burke and the Conservative Tradition" στο *Political Ideas* του David Thomson (ed), Penguin Books, Harmondsworth 1984 (1966). Ανάμεσα στους συντηρητικούς στοχαστές στα τέλη του προηγούμενου αιώνα που επηρέασαν βαθύτατα τον Wittgenstein ήταν ως γνωστόν οι Franz Grillparzer (1791-1872), *Ein Treuer Diener seines Herren* (1826), Fiodor Dostoevsky (1821-1881), Oswald Spengler, (1880-1936) *Der Untergang des Abendlandes* (1918) και Otto Weininger (1880-1903), *Geschlecht und Character* (1903).

5. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Der Kampf*, 21 (1928), 624-5.

6. Πρβλ: «Αν η συντηρητική εμπειρία κληθεί να σχηματίσει μια συμπεριληπτική εικόνα του όλου, τότε η εικόνα αυτή θα μοιάζει με εκείνη την ολική άποψη ενός σπιτιού που πετυχαίνει κανείς, όταν το παρατηρεί απ' όλες τις πλευρές και τις γωνίες, συνδέοντας όλες τις προοπτικές θεωρήσεις με συγκεκριμένα βιοτικά κέντρα. Αντίθετα, η ολική άποψη του προοδευτικού, αναζητεί το βασικό περίγραμμα, αναζητεί μια μη ενορατική, λογικώς αναλύσιμη σύνδεση» (Mannheim, έ.α., 98).

7. "Der Philosoph ist nicht Bürger einer Denkgemeinde. Dass ist, was ihn zum Philosophen macht" (*Zettel* § 455).

8. Το προσωπικό μου πρόβλημα, λ.χ. εργασίας, ασφαλώς μπορεί να εξαρτηθεί και να θεωρηθεί μέσα από το γενικότερο πλαίσιο των προβλημάτων του κλάδου μου, το ακόμη γενικότερο των προβλημάτων της χώρας μου, της τάξης μου κοκ. Δε θα πρέπει όμως να διαφεύγει της προσοχής μας ότι (α) κάθε βαθμίδα της κλίμακας από το συγκεκριμένο στο γενικότερο συνεπιφέρει και μια σημαντική αλλοίωση της αρχικής υφής του προβλήματος, εξαιτίας της αλλαγής του εννοιολογικού πλέγματος, μέσα στο οποίο το πρόβλημα κάθε φορά τοποθετείται και (β) η άρση σε γενικότερα πλαίσια συζήτησης μεταβάλλει ολόκληρο τον εννοιολογικό εξοπλισμό μας. Π.χ. η έννοια των «σχέσεων παραγωγής» απεικονίζει τη δική μου θέση, ως παραγωγικού ατόμου μέσα στην κοινωνία, τη σχέση μου με τον εργοδότη μου, τους συναδέλφους μου και τα μέλη του στενού κοινωνικού κύκλου, μέσα στον οποίο κινούμαι, μέσα από το πρίσμα της θεωρίας, στην οποία η έννοια αυτή ανήκει και μ' αυτόν τον τρόπο την παραμορφώνει.